

İDEOLOJİK BAKIŞ AÇILARININ YÖNETİMDE KARAR SÜREÇLERİNE ETKİSİ: TÜRKİYE'DE DİN EĞİTİMİ POLİTİKALARI ÜZERİNE BİR TETKİK

Gülderen AYDOĞAN¹

Öz

Din tarih boyunca bireysel ve toplumsal alanda etkili olmuş bir olgudur. Din eğitimi de bu etkinin neticesinde toplumlarda ihtiyaç haline geldiği görülmektedir. Devletin din alanında oluşturacağı politikalar da eğitim öğretimi etkileyen bir kapsama girmiştir. Türkiye’de de değişen din eğitimi politikalarıyla din derslerinin okullarda tamamen yasaklandığı, serbest bırakıldığı, program içinde veya program dışında verildiği, seçmeli ders şeklinde verildiği ve zorunlu ders haline getirildiği dönemler olduğu söylenebilir. Tarih boyunca gözlenen din eğitimindeki bu değişiklikler Türkiye’deki din eğitimi politikalarının nirengi hakkında somut bir kanaat geliştirilmesine sebep olduğu düşünülmektedir. Devletin din algısı ile toplumun dini algılama ve yaşama biçimi isteklerinde farklılıklar ortaya çıktığı görülmektedir. Türkiye’deki din eğitimi politikaları dinin yaşanma biçimi ve dindar kişilerin ihtiyaç ve taleplerinden daha çok ülkeyi yöneten siyasi ideolojinin hedef ve idealleri çerçevesinde oluşturulduğu düşünülmektedir. Türkiye’nin din eğitimine olan ihtiyacı ve sürecin politik gelişmeleri göz önüne alındığında bu çalışma din -siyaset ilişkisi, din eğitiminin lisans ve İmam Hatip Okulları düzeyinde etkilerinin anlatılması açısından önem taşımaktadır. Bu makalenin amacı, ideolojik bakış açılarının yönetimde karar süreçlerine etkisini ve Türkiye’de din eğitimi politikalarını incelemektir. Literatür taraması şeklinde derleme çalışması olarak hazırlanan araştırmada Hz. Peygamber döneminden, 28 Şubat dönemine kadar olan süreçte dini eğitimin özellikle lisans ve İHL düzeyinde incelenmiştir. Araştırmanın sonucunda din eğitimi politikalarının tarihsel seyri incelenmiş, politikaların ortaya çıkardığı sorunlara değinilmiş ve 2002 yılından sonra din eğitimi politikalarının etkisi tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yönetimde karar süreçleri, İdeoloji, Din, Din Eğitimi.

The Effect of Ideological Perspectives on Decision Processes in Management: A Review on Religious Education Policies in Turkey

Abstract

Religion is a phenomenon that has been influential in the individual and social fields throughout history. Religious education has become a necessity in societies as a result of this effect. The state's perception of religion has entered into a scope that affects education as well as political processes. In our country, there have been periods when religion lessons were completely banned in schools, released, given in or out of the program, given as an elective course and made a compulsory course with the changing religious education policies in our Turkey These changes in religious education,

¹ **Sorumlu Yazar:** Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Yönetimi ve Denetimi Anabilim Dalı, gldrntasonu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1888-4524

which have been observed throughout history, have led to the development of a concrete opinion about the triangulation of religious education policies in Turkey. Differences have emerged between the state's perception of religion and the society's desire for religious perception and lifestyle. Religious education policies in Turkey have been formed within the framework of the goals and ideals of the political ideology that governs the country, rather than the way religion is lived and the needs and demands of religious people. As a result, religious education was evaluated within the political framework. Therefore, in the ninety-nine-year-old Republic of Turkey, it has taken a long time to focus on how these courses can be given in a qualified way, and get rid of the debates on whether the state can provide religious education. Considering the country's need for religious education and the political developments of the process, this study is important in terms of explaining the relationship between religion and politics, and the effects of religious education at undergraduate and Imam Hatip High School level. The aim of this article is to examine the effects of ideological perspectives on decision-making processes in administration and religious education policies in Turkey. Our study was prepared as a literature review. Accordingly, St. During the period from the time of the Prophet to the period of February 28, religious education was examined especially at the undergraduate and Imam Hatip High School level. As a result of the research, the historical course of religious education policies was examined, the problems caused by the policies were mentioned and the effect of religious education policies after 2002 was discussed.

Keywords: February 28, Ideology, Religion, Religious Education.

Giriş

İnsanlık, geçmişte olduğu gibi, günümüzde de dine ve dini değerlere ihtiyaç duymaktadır. Din ictimai hayatta bir yaşam biçimi olmasının yanında eğitim, sosyal, ekonomik, siyasal, kültürel vb. alanlarda da faaliyet gösteren varlığını hissettiren bir kavramdır (Onat, 1994). Tarih boyunca insanlığın her alanında etkin olan dinin eğitim ve öğretiminin modern eğitim metotları kullanılarak gerçekleştirilmesi, toplumda sağlıklı bir din anlayışının oluşması için gerekli olmaktadır (Bolay ve Türköne, 1995). Din öğretimi ihtiyacı sağlıklı kanallardan beslendiği sürece toplumsal ihtiyaçları karşılayabilir. Bu ihtiyaç doğru kurumlar tarafından doğru ve çağın gerektirdiği metotlarla karşılanmadığı sürece din adına savrulmalar yaşanması muhtemeldir (Turan, 2019). Tarih boyunca din eğitimini toplum ihtiyaçları bazında verebilmek için adımlar atılmış olup bunların ilki 1924 yılında çıkarılan Tevhid i Tedrisat kanunudur. Bu kanun ile laik ve dini eğitim veren kurumlardan oluşan ikili sisteme son verilerek sadece dini eğitim devlet kurumları tarafından verilir olmuştur. Tevhid i tedrisattan kısa bir süre sonrada devlet kontrolünde ilerleyen dini eğitim başta taşra yerleşkeler olmak üzere devletin her yerinde yayılmış ve eğitim laik bir görüntü kazanmıştır. Cumhuriyet dönemi boyunca ise devletin din ve din öğretimi ile ilişkisi dönemsel değişmelere uğrayarak sağlıklı bir zeminde ele alınamamıştır (Turan, 2019).

Devlet ve din eğitimi ilişkisi uzun süredir tartışılmış ve din eğitimi hükümetlerde ve demokrasilerde oynadığı rol tartışmalı bir siyasi konu olmuştur (Madeley, 2009). Modernleşme ve sekülerleşme sürecinin, dinin devlet işlerindeki etkisinin azalmasına yol açması beklense de, din, özellikle tüm dünyada sosyal, kültürel ve siyasi alanlarda artan bir rol oynamaya başlamıştır (Keyman, 2007). Bireylerin ait oldukları toplum ve devlete ilişkin görüşlerini şekillendirme potansiyeline sahip olan din, tüm dünyada toplumsal ve siyasal yaşamın önemli bir bileşeni olmuştur. Türkiye’de de 19. Yüzyıldan başlayan Cumhuriyet

döneminde farklı bir rotaya evrilen din siyaset ilişkisinin eğitim politikalarında oluşturduğu farklılıkla din eğitimi tartışmalı bir konu olmuştur (Ateş, 2018).

Türkiye’de dini eğitim konusu, laik ve muhafazakâr vatandaşlar arasında sürekli şiddetli çatışmalara sebep olmaktadır (Cremer, 2016). Kuruluşundan itibaren devlet yapısı ve politikaları açısından çeşitli dönüşümlere maruz kalan Türkiye Cumhuriyeti, eğitim politikaları ve uygulamaları bağlamında önemli değişimlere uğramıştır. Türkiye'deki eğitim politikalarının değişimine ve gelişimine bakıldığında, her dönemin eğitim sisteminin kendi siyasi dinamiğini yansıttığı görülmektedir (Gürcan, 2015). 1923 öncesinde eğitim muhafazakâr bir karaktere sahipken, cumhuriyetin ilanı ile birlikte daha laik bir yapıya bürünmeye başlamış; ancak, 28 Şubat süreciyle birlikte eğitim politikalarında dinin rolü yeniden gündeme gelmiştir. Bununla birlikte, muhafazakâr kesim müfredatın ve okuldaki uygulamaların daha dindar hale getirilmesini savunurken, laik kesim dinin okuldaki uygulamaların ve müfredatın dışında tutulmasını savunmaktadır (Ateş, 2018). Bu bağlamda, bu çalışma, din eğitimi politika ve uygulamalarının eleştirel bir incelemesini sunmaya çalışmakta ve buna bağlı olarak devlet-din ilişkilerinde önemli bir yere sahip olan din eğitimi dersleri ile İmam Hatip okullarının sorunlarını gündeme getirmektedir. 1923’den günümüze kadar din öğretimi çeşitli müfredat değişikliklerine uğramıştır. Bu değişikliklerde dönemin siyasi elitlerin ideolojik görüşlerinin etkisinin olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda, bu çalışma, din eğitimi politika ve uygulamalarının eleştirel bir incelemesini sunmaya çalışmakta ve buna bağlı olarak devlet-din ilişkilerinde önemli bir yere sahip olan din eğitimi dersleri ile siyasi elitlerin en fazla müdahalede buldukları İmam Hatip okullarının sorunlarını gündeme getirmektedir (Turan, 2019).

Türkiye’de devlet-din ilişkilerinde önemli bir yere sahip olan zorunlu ve seçmeli din eğitimi dersleri ile İmam Hatip okullarının sorunlarını özellikle de ideolojik bakış açısıyla yapılan politikaların sonucunda ortaya çıkan eğitim politikaları ve uygulamaları dikkate alındığında, yetkililerin ve hükümetlerin kullandığı söylemler ne kadar nesnel, demokratik, çoğulcu ve kapsayıcı olursa olsun, ideolojik bakış açıları karar verme süreçlerini etkilediği söylenebilir.

Din Eğitiminin Tarihi

İlk emri “oku” (Alak, 96/1) olan İslam Dini’nin, ilme ne derece önem verdiği açıktır. Kuran ı Kerim bilgiyi araştırmaya yönlendiren ayetlerle doludur (Kayadibi, 2001). Bunun yanısıra İslam’ın elçisi olan Hz. Muhammed gerek sözleri ve gerekse uygulamalarıyla Kur’an’ın ilme verdiği bu önemi göstermiştir. Hz. Peygamber, ister örgün, ister yaygın eğitim olsun, eğitim konusunda da insanlığa en güzel örnek olmuştur. Hz. Peygamber, Allah tarafından insanlara vahiyle gönderilmiş bir elçidir. En asli görevi tebliğdir. Bu durum Âl-i İmran suresinde şu şekilde belirtilmiştir; “...bir elçi olarak tevhid inancım insanlara öğretmektir” (Âl-i İmran, 3/164). Kur’an’da Hz. Peygamber’e yüklenen bu ilahi görevin eğitim, anlatma ve öğretme yoluyla olacağı ifade edilmektedir. Hem öğretimi hem de eğitimi içine alan tebliğ, eğitimin peygamber düzeyinde yerine getirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Hz. Peygamber kendisini tanıtırken “Ben öğretmen olarak gönderildim” (Canan, 1980) ifadesini kullanmıştır. Bu hadis de peygamberlik görevinin temelinde, eğitimin, terbiyenin olduğunu göstermektedir. Prof. Dr. Muhammed Hamidullah (1999) bunu “Allah tarafından gönderilen bir Rasül, halkını eğitmekten başka bir vazife ile yüklü olamaz” şeklinde ifade etmiştir. Peygamberin asli görevinin eğitim olduğunu öne çıkarmakla eğitimin önemi de vurgulanmış olmaktadır. Nitekim Medine’de inşa ettiği Mescid i Nebevi’de de oluşturduğu ilmi faaliyetlerle islam öğretmeni ve eğiticisi olduğunu davranışlarıyla göstermiştir (Öymen, 1993). Bir yaşam biçimi olan din, toplumların siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yapılarını etkilemiş ve ilk dönemlerden itibaren sistemli eğitimlerin dini kurumlarda verildiği görülmektedir (Fidan ve Erden, 1996).

Asrı saadet döneminde din, din hizmetleri ve din eğitimi, İslam devlet örgütlenmesinin dışında ayrı bir kurum olarak örgütlenmemiştir. Dünya ve ahirete ilişkin her şey, din konusu içinde anlamlandırılmış ve bir bütünlük içinde devletin görevleri arasında mütalaa edilmiştir (Bulut, 1997). Hz. Muhammed, yeni bir dinin tebliğcisi, yani bir peygamberdir. Ayrıca toplumu siyasi ve idari bakımdan örgütleyen bir devlet reisi, Mescid'deki hizmetleri düzenleyen din görevlisi (imam-hatip, vaiz, müftü), insanları eğiten bir öğretmendir (Bulut, 1997). Onun imamlığında namazların kılındığı mescid, ayrıca dünya işlerinin de planlandığı, görüşülüp karar verildiği bir mekân konumunda olmuştur. Kısaca, “uzmanlaşma ve işbölümünün çok genel olduğu bu dönemde, bağımsız bir 'dini bürokrasi' oluşmuş değildir (Dursun, 1992). Böyle oluşunda İslam'ın tevhidci anlayışı da etkili olmuştur. İslam'ın ortaya koyduğu tevhid esası, sadece tek bir ilaha inanmak şeklinde olmamış; toplumsal hayatın bütün alanlarında; sosyal, siyasi, kültürel, iktisadi, hukuki ve benzeri her alanda da kendini göstermiş, kısaca din ve dünya ayrılmazlığını ortaya konulmuştur (Aydın, 2008). Hz. Peygamber hayatta iken dini ve dünyevi iktidarı şahsında birleştirerek tevhid esasının bu alandaki tezahürünü sağlamıştır (Bulut, 1997).

Selçuklu dönemi incelendiğinde eğitim öğretim faaliyetleri islam dünyasında bir dönüm noktası olmuştur. Devlet bünyesinde ve kontrolünde gerçekleştirilen bu eğitim öğretim faaliyetleri dini öğretimde izlenen yol açısından da önem arz etmektedir (Yıldız, 1993). Sünni islam fikirlerinin karşısında çıkan Şii ve Rafizi fikir akımlarına karşı devlet bünyesinde mücadele başlatılmış bu mücadelenin de bir ayağını eğitim öğretim faaliyetleri oluşturmuştur. Eğitim öğretim faaliyetleri sistemleştirilmiş öğretmenlerine maaş bağlanmış belli bir ders programı çerçevesinde zengin kütüphanelerle parasız eğitim yapan kurumlar oluşturulmuştur (Merçil, 1989).

Büyük Selçuklu hükümdarlığı döneminde kurulan “Nizamiye Medresesi” dönemin en meşhur eğitim öğretim yuvasıdır. Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün (ö. 1092) inşa ettirdiği bu medreselerin ilki Bağdat'ta 1066 açılmıştır (Hişam, 1992). Selçuklular eğitime önem verdikleri gibi, dini hayatın merkezini teşkil eden camilerin yapımına da hız vermişlerdir. Selçuklu sultanları Anadolu'da yeni bir şehir ve bölgeyi fethettikleri zaman ilk iş olarak orada cami, medrese ve zaviye inşa ediyor, tüccarları, din adamlarını ve Türk nüfusunu bu yerlerde yerleşmişlerdir. Şeyh ve dervişler uçlarda toplanarak hem Türkmenleri daha doğru ve sağlam

şekilde İslam'a yönlendirmişler, hem de gaza ruhunu canlandırmışlardır. Anadolu nüfusu ve kültürüyle İslamlaşmaya başlamış, fetih hadisesi de manen ikmal edilmiştir (Merçil, 1989).

Osmanlı döneminde devletin yükselmesinde ve bir islam medeniyetinin oluşturulmasında dönemin medreselerinin büyük rolü olmuştur (Alakuş ve Bahçekapılı, 2009). Bütün İslam alemine yayılmış olan medrese sistemi Osmanlı İmparatorluğunda da uzun yıllar devam etmiştir. Eğitim öğretimin temel yapısını medreseler oluştururken, bu yapılar islami yaşama uygun eğitim veren müesseselerdir (Okutan, 1991). Öte yandan daha önceki İslam devletlerinde olduğu gibi camiler temel yaygın eğitim kurumu olma özelliğini sürdürmüştür. Osmanlıda günümüzün bir nevi yaygın eğitim merkezlerine benzeyen Osmanlıdaki karşılığı tekke, zaviye ve dergahlara tekabül eden kurumlarda da dini eğitim verilmektedir. Osmanlı'nın kuruluş dönemine bakıldığında da merkezi yönetim sisteminde bir merkez- uç ayrımı vardır. Uç bölgelerde devletin sistemini idame ettirecek bir teşkilatlanma vardır. Bu teşkilatlanmada din adamları önemli görevler üstlenmişlerdir (Dursun, 1992). Ancak on yedinci yüzyıldan itibaren Osmanlı devletinin güçsüzleşmesiyle, toplumsal ve ekonomik sistemlerin bozulmaya başlaması ile, önce, vakıf kurumu sonra da onunla alakalı olan eğitim ve öğretim yapısı zayıflamaya başlamıştır (Kodaman, 1991).

Cumhuriyet döneminde ise, medreseler, Tanzimat dönemine kadar Müslüman Türk toplumlarının kurdukları medreseler dönemlerinin en modernize yapıları olduğunu Atatürk vurgulamış ve bu kurumlar asırlar boyu Türklerin eğitim öğretim merkezleri olmuştur. Tanzimat'tan sonra, medreselerin yanında mektepler de açılmaya ve böylece ülkede, iki ayrı kaynaktan iki ayrı zihniyette insan yetiştirmeye başlamıştır (Gerger, 2012). Cumhuriyetle birlikte eğitim sistemi yeni bir safhaya girmiştir (Ada, 2011). Medreseler kaldırılmış, din öğretimi genel öğretim içinde bir ders olarak yerini almıştır. Din derslerinin tartışmalara konu olması din dersinin müstakil bir branş olmasından kaynaklanmaktadır (Bilgin, 1999). Herhangi bir inanca bağlı olmamak, demokratik bir toplumda suç teşkil etmemektedir. İslam geleneğinde dini zorla benimsetme yoktur. Bir devlet yaşadığı toplumun tarihini, kültürünü, coğrafyasını nasıl öğretiyorsa, dinini de öğretmesi gerekmektedir (Bolay ve Türköne, 1995). Çünkü kültür dinle örülmüştür, bu yüzden dini bilmek demek toplumu tanımak demektir. Din insanların manevi ihtiyaçlarını gideren, ondan ayrı kalmasının düşünülmediği bir kavramdır. Dini yanlış bilgilendirme, en tehlikeli bilgisizliktir. Çünkü inanmaya yöneliktir (Bolay ve Türköne, 1995). Yanlış inanma, yanlış şartlanma demektir. Yanlış şartlanma, "taassubu" doğurmaktadır. Her konuda olduğu gibi din konusunda da doğru bilgilendirme büyük önem taşımaktadır. Bunun yeri de eğitim-öğretim kurumları, yani okullar olmalıdır. Bundan dolayı "Din Eğitimi-Öğretimi", genel eğitim ve öğretimin ayrılmaz parçası kabul edilmeli ve okullarda bu eğitim verilmesi gerekmektedir (Küçük, 1997).

Türkiye'de Dini Eğitim

İnsan kendisini fark ettiği andan itibaren kendisiyle, çevresiyle ilgili sorular sormuştur. Bilim ve felsefe insanın bu sorularına cevap bulmaya çalışmaktadır. Soruların asıl cevabı ise, bilim ve felsefeyi aşan bir alandan gelir ve "din" denilen olguyu oluşturmaktadır

(Bilgin, 1993). Din, duygu ve düşünce ile açıklanamayan bir varlığa inanıştır (Yavuz, 1998). Din, insanın olduğu her yerde var olan, bireysel ve toplumsal yönden hayati önemi haiz bir olgudur. Tarih boyunca insanlığın genel gidişine damgasını vurmuştur (Onat, 1994). Bir sosyal gerçeklik olarak din, dini ibadetlerin yerine getirilmesi ve din eğitimi olarak kamusal düzeyde kendisini göstermektedir (Bolay ve Türköne, 1995). Toplum içinde ve kamusal alanda birlikte yaşayan insanların davranışlarında dinin etkisi vardır (Bilgin, 1999).

Baltacıoğlu (1996) din, bir eğitim meselesi olduğunu ifade etmektedir. Din, dünya hayatında bir inanca sahip olsun ya da olmasın kişiyi yaşamı boyunca meşgul edecek bir bilgi ve yaşantı olmaktadır (Atay, 1997). Dünyada din ve eğitim, birbirleriyle iç içe geçmiştir (Onat, 1994). Eğitim ve dinin amacı insanları belirli hedefler doğrultusunda terbiye etmek olduğundan eğitim ve dini birbirinden ayırmak mümkün değildir. İslam dininde eğitimin amacı kişileri taassuptan uzak, neyi ne için yapacağını bilir ferasette yetiştirme gayesidir (Bilhan, 1981).

“Din Eğitimi Bilimi”, dini verilere uygun olarak insan varlığı ile alakalıdır; dinin içeriğine uygun olarak, insan varlığının tümü ile alakalıdır; insan yaşamını, yaşamın tamamı içindeki yerini ele alır, yani beşerle beşer olduğu için ilgilenmektedir. Din eğitimi; bilimi, Tanrıyı, yaratılan kişinin dünyadaki anlamı ve geleceği ile ilgili soruları cevaplamaya çalışmaktadır. Bu amaçla din eğitiminde yeni metotlar aranmakta, denenmekte ve geliştirilmektedir (Bilgin, 1999). Din eğitimi bilimsel olarak salt bilgi ve teorinin yanında insanların beşerî faaliyetlerini, dini tecrübelerini dini inanç ve ibadetlerin eğitimsel yönünü de ele alır (Yavuz, 1998). Hali hazırdaki teknolojik ve sosyolojik gelişmeleri de inanç ile ilişkilendirerek eğitim faaliyetine katmak din eğitimi biliminin konularındandır. Allah ‘ın peygamberler vasıtasıyla ilettiği buyrukları nasıl sosyolojik olarak etkili bir şekilde muhataba sunulacağını buna uygun din eğitimcisi yetiştirme metotları geliştirme de din eğitimi biliminin konularındandır (Bilgin, 1999).

Ülkemizde ders müfredatına din eğitiminin girmesiyle farklı uygulanmalarla karşılaşmıştır. Din eğitimi politikalarında okullarda seçmeli, zorunlu veya veli iznine bağlı olarak sunulduğu uygulamaların yanında programa dahil edilerek ya da edilmeyerek ders saatleri içinde ya da dışında, temel eğitim ya da orta öğretimde sınıflarda farklılaşan pek çok uygulama kısa ya da uzun vadede planlarla denenmiştir. (Arıcan, 2019).

Din dersi öğretimi tarih içerisinde fazlaca değişikliğe uğrayarak 1924 Tevhid i tedrisat kanuna kadar herkes verilen din dersi 1949 yılına kadar hiç kimseye verilmemiş, daha sonraları program dışı , program içi olarak sunularak 1950 ye kadar değişiklik göstermiştir. İsteyenlerin yazılı müracaat ile başvuru yaptıkları din dersi öğretimi, sınıf geçmede herhangi bir etkisi olmayan din dersi öğretimi formları da 1967 ye kadar sürmüştür. 1982 yılına gelindiğinde din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri herkes için zorunlu olmuş ve notla değerlendirilen bir ders olarak örgün eğitim öğretime dahil edilmiştir (Tosun, 2005). Son değişiklik ile de DİKAB derslerine seçmeli din dersleri de eklenmiştir.

2012 yılına gelindiğinde eğitim kurumlarındaki din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin yanında Millî Eğitim Bakanlığının 25.06.2012 tarihli ve 69 sayılı kararıyla DİKAB dersine ilave olarak seçmeli Kuran ı kerim, seçmeli Temel dini bilgiler ve seçmeli peygamberimizin hayatı dersleri de programa dahil edilmiştir. Bu uygulama İslami inanç sahipleri dışındakilerin hak ve özgürlüklerinin ihlali gerekçesiyle Anayasa mahkemesine taşınmış olsa da AYM laiklik ilkesine karşı herhangi bir durum görmeyerek uygulamanın devamına karar vermiştir (Şirin, 2016).

Dinin Siyaset ve Eğitimle İlişkisi

Dinin siyaset ile alakası, ictimai ve siyasi yaşamda dini yaşantılara daha çok uygulamada rahatlık alanı açarken, aslında devletin bu tavrının ülkedeki dini kontrol altına alma ve hukuk dışı dinsel faaliyetleri engelleme amacından olduğu görülmektedir (Donat, 1999). Bu zamanlarda ülke din ve kurumsal müesseseler aracılığıyla yapısını garanti altına almaya çalışırken, din de halihazırdaki durumlar sebebiyle sosyal bir kimliğe bürünmüştür. (Çınar, 2005). Ancak 1990 yılından sonra gerçekleşen bazı olaylarla din ve siyaset ilişkisinde farklı bir boyuta geçilmiştir. Özellikle 28 Şubat sürecinde ortaya çıkan kamusal alan ve irtica ile mücadele tartışmalarıyla din- devlet arasında uyumsuzluklar olduğu görülmektedir. 28 Şubat süreciyle başlayan bu süreçte Millî Güvenlik Kurulunun aldığı kararlarla irtica ile mücadele kapsamında yürütülen bu dönem yeni isimlendirilmesiyle post modern darbe olarak hafızalarda yerini almıştır (Berkan, 2003).

28 Şubat süreci siyasal değişiklikler yanında toplumsal değişiklikleri de yanında getirmiştir. Dindar kimlik görüntüsünü kılık ve kıyafetine yansıtanların bunun yanında dindar kişilerin siyasette daha üst yerlerde bulunmalarının sonucu olarak kamusal alan tartışmaları ortaya çıkmış bu da din ve devlet ilişkisini farklı bir forma getirmiştir (Kongar, 2000). Kamusal alan tartışmaları özellikle yaşanan bu gelişmelerle hukuki ve felsefi temelden uzaklaşarak daha çok ideolojik bir konu olarak tartışılmaya başlandığı görülmektedir. Bu da konunun realist şekilde ele alınmasını engellemiştir. Zaman içerisinde kamusal alan terimi iktidarı koruma ve meşrulaştırmanın anahtarı olarak kullanılmış konu ideolojik olarak ele alınarak sivil özgürlüklerin önüne geçilmeye çalışılmış zaman zamanda sivil özgürlükler durdurulmuştur (Küçükcan, 2007).

Dini yaşamın siyasi yaşama entegrasyonu ve bunu gösterme isteğinin neticesi olarak 1980 yılında refah Partisi (RP) çatısı altında toplanan muhafazakâr kişiler laik devlet sistemi önünde engel olarak görülmüş ve “Laiklik karşıtı eylemlerin odağı olma” iddiasıyla kapatılmıştır. Kısa bir süre sonra 1998 yılında farklı bir isimle aynı dünya görüşüyle açılan Fazilet Partisi de (FP) kapatılan refah partisinin devamı olmak suçlamasıyla 2001 yılında kapatılmıştır (Küçükcan, 2003). İlerleyen zamanda tekrar aynı iddialarla 2008 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) aleyhine kapatma davası açılmış olsa da Anayasa Mahkemesi bu iddiayı reddetmiştir (Anayasa Mahkemesi 30.07.2008 tarih ve 2008/2 sayılı kararı).

Bu dönemde Türkiye’de yedi ilde açılan yüksek İslami enstitülerin ismi ilahiyat fakültesi olarak değiştirilerek din -siyaset anlamında yeni bir gelişme olmuştur (Fırlıklı, 2001).

Mili eğitimin temel yasasında 1983 yılında yapılan değişiklikle imam hatip lisesi öğrencilerine mezun olduklarında sadece ilahiyat fakültesi değil diğer üniversite bölümlerine de yerleşme hakkı verilmiştir. 1983 yılında yapılan seçimle iktidara gelen Özel hükümetiyle İmam hatip okullarının ülke genelindeki sayısı artırılmış, ders programlarında dini eğitim öğelerine ve millî öğelere daha fazla yer verilmiştir. Dönemdeki eğitim sisteminde Türk-İslam sentezi öğeleri dikkat çekmektedir (Kap, 2014).

28 Şubat Süreci ve Eğitim Üzerindeki Etkileri

28 Şubat süreci, aynı tarihte yapılan Millî Güvenlik Kurulu toplantısında alınan kararların tatbik edilmesiyle başlayan süreçtir. Dönemin cumhurbaşkanı Süleyman Demirel; koalisyon hükümeti, 1996 yılında kurulan Refah-Yol hükümeti; başbakanı ise Necmettin Erbakan'dır. Bu darbeyi, 27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 tarihlerinde yapılan darbelerden ayıran en önemli özellik askeri idarenin devlet yönetimini direk olarak eline geçirmeden medyanın desteğinin alınmasıyla bu sürecin yürütülmesidir (Saraçoğlu, 2015). Laikliğin tehlike altında olduğunu ve şeriat ile irticanın yayıldığını savunan çeşitli kesimlerce bu durumun engellenmesi gerektiği savunulmuş ve önlem alınması için de derhal müdahale etmenin kaçınılmaz olduğu belirtilmiştir. Bu darbenin baş aktörleri içerisinde asker, medya, yargı ve çeşitli sendikalar yer almıştır (Akdoğan, 2004).

28 Şubat'ta yapılan Millî Güvenlik Kurulu toplantısına göre; 8 yıllık kesintisiz eğitimi tamamlamamış öğrencilerin Kur'an Kurslarına gidemeyeceği, ancak bu eğitimi tamamlayanların ailelerinin isteği ve iznine bağlı olarak gidebileceği, İHL mezunlarının üniversiteye girişte kat sayılarında azaltılmaya gidileceği, Kur'an Kurslarının denetlenmeye tabi tutulacağı, Tarikatların yasaklanacağı, üniversite ve kamusal alanlarda başörtünün kullanılamayacağı kararları alınmıştır (Öcal, 2011).

Alınan kararlar incelendiğinde, dini yaşama ve din eğitimi alanlarında inanç ve irade hürriyeti ile uyuşmayan konuların görüşüldüğü bu toplantı, toplumun ve toplumun benimsediği değerlerin hiçe sayıldığını göstermesi açısından önemli olduğu düşünülmektedir. Bu süreç üç başlık altında ele alındığında, toplumsal ve iktisadi alanlarda dini faaliyetlerin kısıtlanması, askeri ve idari alanlarda ve eğitim öğretim sahasında kısıtlanmalar ön görmesi şekliyle özetlenebilmektedir (Bahçekapılı, 2014). 28 Şubat post modern darbenin akabinde oluşan kaos ortamı neticesinde 1999 yılında Yüksek Öğretim Kurumu'nun aldığı bir kararla İHL'lere uygulanan kayıt sayısı düşüşe geçmiştir. Bu sebeple de 1999 yılı, meslek lisesi kapsamında olan İHL'ler için uygulama noktasında yeni bir başlangıç olmuştur. Yürürlüğe koyulan bu kararla birlikte İHL mezunlarının orta öğretim başarı puanlarının diğer liselerden dezavantajlı şekilde çarpılması ve hesaplanması yapılmıştır. Böylelikle artık imam hatip lisesi mezunları ile meslek lisesi mezunlarının hesaplanan puanlarında imam hatip liselerini tamamlayanların aleyhine 25-30 puanlık bir farklılık oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu kat sayı adaletsizliği yalnızca imam hatip lisesi öğrencilerini kapsayan bir süreç olmamakla birlikte, alan dışında eğitim görmek istemeleri sebebiyle imam hatip liselerini ve mezunlarını daha çok etkilemiştir. Çünkü ailelerin,

çocuklarının eğitimi için imam hatip liselerini tercih etmelerinin altında önceki bölümlerde de ifade ettiğimiz üzere dini eğitimden uzak kalmalarını istememeleri yattığı söylenebilmektedir (Kuşçu, 2016).

28 Şubat sürecinde yaşanan gelişmeler yalnızca kat sayı uygulaması ile sınırlı kalmamış, 12 Eylül darbesinin akabinde alınan kılık kıyafet yasağı kararıyla oluşan sorunu beraberinde getirmiştir. Milli Güvenlik Kurulu'nun yayınlanan bu yönetmelik akabinde Millî Eğitim Bakanlığı ve Yüksek Öğretim Kurulunca da genelge yayımlanarak desteklenmiştir. Başörtüsü ile eğitim görenlerin eğitim hakkı almalarında sıkıntılar yaşanmıştır (Cerrah, 2010). 28 Şubat sürecinin de derin bir şekilde hissettirdiği bu dönem, üniversitelerin söz konusu yasağı çiğneyenlere yaptırım uyguladığı bir dönem olmuştur. Başörtüsü ile eğitimine devam etmek isteyen bazı öğrencilerin disiplin cezası ile uzaklaştırma aldıkları tarihimizde mevcuttur (Kuşçu, 2016). Kısacası bu dönemde önce memur ve personeller ile üniversite öğrencileri, ardından da İHL öğrencileri okula başörtülü girememiş ve ikna odalarında başörtülerini açmaları için ikna edilmeye çalışılmıştır (Kula, 2013). Tüm bu aksaklıklar, imam-hatiplerin öğrenci sayısının azalmasına sebep olmuştur. 2002 yılında Ak Parti'nin iktidara gelmesiyle bu konuyla ilgili olarak esnekliklerin olduğu bir dönem olmuşsa da asıl olarak sorun 2007 yılında YÖK tarafından yasağın uygulamadan kaldırılmasıyla son bulmuştur (Kuşçu, 2016).

Cumhuriyet tarihi boyunca siyasal hareketliliğin akışında savrulan din eğitimi meselesi, laikliğin de etkisiyle daima tartışılan bir mesele olmuştur. Din eğitimi, Cumhuriyet dönemiyle birlikte yavaş yavaş eğitim literatüründen çıkartılması desteklenmiştir (Bahçekapılı, 2014). Tek partili dönemde yaşananların yanı sıra demokratikleşen toplum, çeşitli sorgulamalar yapmış ve çok partili düzene geçiş yaşanmıştır. Bu düzen özellikle din eğitimi sahasında yaşanan rahatlamaları da beraberinde getirmiştir. Ancak bu durum çok sürmemiş, din eğitimi devlet eliyle sınırlandırıldığı görülmektedir. Türkiye'nin siyasi ve dini tarihini derinden etkileyen ihtilallerin akabinde 1900'lü yılların sonuna gelindiğinde Türkiye'de eğitim ve din eğitimi alanında yeni bir dönem başlamıştır (Aşlamacı, 2017).

Din Eğitimi Politikalarında Bürokratik Oligarşinin Etkileri

Cumhuriyet'in kurulduğu yıllardan itibaren Osmanlı'dan kalan kurumların değişikliği ve tasfiyesiyle toplumu bir arada tutan din temelli meselelerde de devletin ideolojik inşası çerçevesinde yapılan değişikliklerle dini devletin egemenliğine sokacak yeni politikalar geliştirmiştir. Yapılan politika değişiklikleri toplumun en önemli değerlerinden olan dini ve din eğitimi veren kurumları ve faaliyetlerini kamusal alanın dışına itmiştir. Bu faaliyetlerin en önemlisi post modern darbe olarak adlandırılan 28 Şubat sürecidir. Şubat dönemi olarak adlandırılan bu yıllarda tartışmalarının odağında yer alan imam hatip okulları, 28 Şubat kararlarından hemen sonra uygulamaya konulan 8 yıllık zorunlu kesintisiz eğitimden oldukça etkilenmiştir. Böylece imam hatip liselerinin orta kısımları kapatılmıştır (Bahçekapılı, 2014). İmam hatip liseleri, 1 yıllık hazırlık sınıfından sonra 3 yıl eğitim veren liseler haline getirilmiştir. Anadolu, Anadolu meslek ve Anadolu imam hatip liseleri son defa orta 1. sınıfa

öğrenci kaydı almıştır. İmam hatip ortaokul ve liselerinde okuyan öğrencilerin başka okullara geçişlerine izin verilmemiştir (Öcal, 2011).

Dönem içinde imam hatip liseleriyle ilgili alınan bir başka zorlayıcı karar, söz konusu okul mezunlarının üniversiteye girişlerini sınırlayan alınan puanların çarpım katsayı farklılığı uygulaması olmuştur. Buna göre YÖK'ün 1998'de aldığı bir kararla, üniversiteye girişte normal lise mezunlarının Ortaöğretim Başarı Puanları 0,5 katsayısıyla işlem görürken; imam hatip liselerinin de içinde bulunduğu meslek lisesi mezunlarında bu katsayı 0,2 olarak belirlenmiştir. Uygulamadaki eşitsizlik, 2002 yazında yine YÖK'ün aldığı bir kararla; başarı puanları katsayılarının 0,8 ve 0,3 şeklinde belirlenmesiyle daha ileri boyuta taşınmıştır (Albayrak, 2018). Böylece meslek lisesi kapsamındaki imam hatip lisesi mezunu öğrenciler, üniversiteye girişlerinde oldukça zorlanmıştır. Ayrıca imam hatip liselerinde kız öğrencilerin başörtüsüyle okula girişlerine dair yasaklamalar, öğrencilerin motivasyonlarını alt seviyelere düşürmüştür (Öcal, 2011). 28 Şubat döneminde ayrıca, imam hatip liselerinin ders çizelgesi ve öğretim programı değişikliğe uğramıştır. Okulların ders çizelgesi 1998'de değiştirilmiştir. Böylece 1999'da, Talim ve Terbiye Kurulu kararıyla okullarda yeni öğretim programı uygulanmaya başlanmıştır (Bahçekapılı, 2014).

Bu dönemde yüksek din eğitiminde de önemli gelişmeler yaşanmıştır. YÖK, İlahiyat fakültelerinde 1998 yılından itibaren iki bölüm açılmasına karar vermiştir. Bu bölümler "İlahiyat Lisans" ve "İlköğretim DKAB Öğretmenliği" şeklinde isimlendirilmiştir (Ateş, 2018). Daha önce hazırlık sınıfıyla birlikte 5 yıl olarak öğretim yapan ilahiyat bölümünün hazırlık sınıfı, ikinci öğretim programı ve bünyesinde yer alan pedagojik formasyon dersleri kaldırılarak; bölüm 4 yıla indirilmiştir. On bir ilahiyat fakültesi içinde açılan ilköğretim DKAB öğretmenliği bölümü ise, 4 yıllık bir lisans programı olarak tanımlanmıştır. Bu bölümden mezun olanlar, öğrenimleri süresince teorik ve uygulamalı pedagojik formasyon dersleri almışlar ve ilköğretim okullarına DKAB öğretmeni olarak atanmaya hak kazanmışlardır (Öcal, 2011). Ortaöğretimdeki DKAB dersleri ve imam hatip lisesi meslek dersi öğretmenliklerine ise, ilahiyat bölümünden mezun olan ve 3 dönemlik tezsiz yüksek lisans öğrenimini tamamlayanlar atanmışlardır. 28 Şubat döneminde ayrıca yüksek din eğitimi kurumlarının öğrenci kontenjanları oldukça aşağı çekilmiştir. Kurumların ihtiyacı olan öğretim elemanı için gerekli kadroların tahsisi neredeyse durdurulmuştur. Kurum mezunlarının sınırlı alandaki istihdam imkânları da, ilgili kadroların azaltılması nedeniyle oldukça daralmıştır (Aydın, 2000).

Genel olarak bu şekilde betimlenebilecek olan Cumhuriyet döneminin örgün din eğitimi gelişmeleri, konuyla ilgili 2002 sonrası dönemde ortaya çıkan tartışma başlıklarını da birçok bakımdan etkilemiştir. Zira yukarıda Cumhuriyet dönemi örgün din eğitimiyle ilgili ifade edilen tartışmalar arasında yoğun olarak; DKAB dersinin statüsü, bu dersin öğretim programları, bu dersin öğretmeni, isteğe bağlı din eğitimi, imam hatip okullarının amacı, bu okulların meslek dersi öğretim programları, bu okulların meslek dersi öğretmeni, imam hatip ortaokulu, yüksek din eğitiminin bölümlere ayrılması, bu eğitim kapsamında öğretmen yetiştirilmesi, bu eğitimin müfredatı ve öğretim üyesi gibi konular yer almıştır. Söz konusu

tartışmalar, 2002 sonrası dönemin örgün din eğitimi tartışmalarının da ana kapsamını ortaya koymuştur. Ayrıca bu dönemin örgün din eğitimi tartışmaları arasında, sadece ilgili dönemde ortaya çıkan bazı hususlar da yer almıştır. Bu dönem, 1980-1983 yıllarındaki gibi ara dönem olarak adlandırılabilir. 28 Şubat süreci olarak isimlendirilen bu dönemde uygulanmak istenenler postmodern darbe olarak nitelendirilmiş bu dönemde ülke altı farklı hükümet tarafından idare edilmiş siyasi ve toplumsal açıdan yoğun ve değişken bir dönem olmuştur. 28 Şubatta temel olarak pozitif hukukun yitirilmesi korkusu ile siyasal İslam'ın yükselişi engellenmek istenmiştir (Taşkın, 2013).

Sonuç ve Öneriler

Din, siyaset ve eğitim birbiriyle alakalı toplumu yakından ilgilendiren kavramlardır. Toplumun ihtiyaçlarını gözeterek din, siyaset ve eğitim noktasında denge sağlayan iktidarlar halk tarafından benimsenmektedir. Ülke yöneticileri toplumun eğitim, kültür ve din konularında beklentilerini karşılamak için siyasi ve tarihi şartlar içerisinde eğitim öğretim programları oluşturmuştur. Özellikle din eğitimi noktasında farklı yaklaşımlar kendini göstermiştir (Turan, 2019).

Toplumun kültürel ve eğitim noktasında farklılaşmalarıyla dinin birey ve toplum hayatındaki önemine ilişkin görüş farklılıkları oluşmuş her toplumda kendi siyasi, kültürel ve tarihi şartları çerçevesinde din eğitimi konusunda farklı yaklaşımlar benimsemek zorunda kalmıştır. Türkiye'de de bu alanda farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Türkiye'de din eğitiminin tarihi incelendiğinde zengin bir deneyim göze çarpmakla birlikte siyasi ideolojilerin etkilerinin önemli olduğu görülmektedir. Din eğitimi ile alakalı konular sürekli laiklikle ilişkilendirilerek tartışılması ülkede sağlıklı bir din eğitimi anlayışının oluşmasını engellemiştir.

Din eğitimi 1939 yılına kadar okul programlarında hep var olduğu, sonrasında 1949 tarihine kadar programdan tamamen kaldırıldığı, 1961 yılında tercihe bağlı kılındığı ve 1982 Anayasası ile ilk ve ortaöğretim kurumlarında zorunlu ders haline getirilmesi din öğretimine karşı yaklaşımların nasıl değişkenlik gösterdiğini ve bu değişkenliklerin dönemin ideolojik bakış açısıyla nasıl paralellik gösterdiğinin kanıtıdır. Din eğitimi alanında yapılan en önemli gelişmelerden birisi 28 Şubat 1998 yılında yapılan ve postmodern darbe olarak isimlendirilen olaydır. Dönemin MGK kararıyla insan hakları ve özgürlük alanında bir çok ihlal yapılmıştır. Sekiz yıllık zorunlu eğitim kesinleşmiş tüm ülkede uygulama kararı alınmıştır. Bu kararlar İmam Hatip okullarının orta kısımları kapatılmış lise kısımlarına da ortaöğretim başarı puanı ve üniversite sınavında katsayı uygulamalarıyla öğrenci alımı durdurulmaya çalışılmıştır (Ateş, 2018)

Cumhuriyet döneminde gerçekleşen tüm bu din eğitimi politika değişiklikleri incelendiğinde konunun ideolojik boyuttan kurtularak din eğitiminin niteliği boyutuna ulaşamadığı görülmektedir. Din ve devlet ilişkilerinin sağlıklı bir zeminde ele alınmaması devletin din eğitimi politikasında bir meşrutiyet tartışmasını gündeme getirmiştir. Bu bağlamda devlet okullarında verilen din öğretimine de şüpheyle yaklaşıldığı olmuştur.

Üzerinde düşünülmesi gereken hususlardan birisi genel ve geçerli kuralları olan dinin öğretimi yapılırken tüm kesimlerin ideolojik yaklaşımlardan uzaklaşarak kavramın mahiyetini ve esasını düşünmeleri önemlidir.

Din eğitiminde toplumun talepleri ele alınırken iktidarın da din eğitimini tek tipleştirici müdahalelerden uzak durması gerekmektedir. Kesintisiz 8 yıl eğitim sistemine geçildiğinde alt yapısı (öğretmen, müfredat, fiziki mekân vb.) oluşturulmadan geçilen bu sistemin gelecekle ilgili hedeflenen nitelikli insan yetiştirme noktasında sıkıntılı olacağı düşünülmelidir. Eğitim programları oluşturulurken toplumun her kesimini kucaklayıcı, dinin ayrıştırıcı değil aksine birleştirici yönünün ortaya konulacağı eğitim politikalarının izlenmesi toplumun birbirini anlama ve ortak bir paydada buluşma amacına hizmet edebilir.

Literatür taraması sonuçlarından yola çıkarak araştırmacılara, uygulayıcılara ve politika yapıcılara aşağıda bazı önerilerde bulunulmuştur:

1. Eğitim politikaları oluşturulurken toplumun her kesiminin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurulması eğitim politikalarının birleştirici, kucaklayıcı olması önerilmektedir.
2. Din eğitimi toplumun taleplerine uygun yapılarak, farklılıklara saygılı tektipleştirici müdahalelerden uzak durulması önerilmektedir
3. Din eğitimi alanını engelleyen konulardan birisi de meşruiyet sorununun aşılammış olmasıdır. Alan uzmanı araştırmacılarla yapılacak iş birliği ve etkileşim sayesinde beklenen etki gerçekleşebilecektir.
4. DİKAP dersinin yasal statüsü insan hakları, çocuk ve ebeveyn hakları, din ve vicdan özgürlüğü, laiklik ilkesi gibi gerekçelerle tartışılmaktadır. Din eğitimi bilimcileri ve politika yapıcıların bilimsel yaklaşımlarla konuyu ele almaları ve DİKAP derslerine yasal statü kazandırmaları tavsiye edilmektedir.

Kaynakça

- Ada, Ş. (2011). "Ülkemizde zorunlu eğitimin gelişimi kesintili-kesintisiz eğitim ve informal öğrenme". *Eğitime Bakış*, 7(21) 51-58
- Akdoğan, Y. (2004). *Ak Parti ve Muhafazakâr Demokrasi*, Alfa Yayınları.
- Alakuş, F. ve Bahçekapılı, M. (2009). *Din eğitimi açısından İngiltere ve Türkiye*, Ark Yayınları.
- Albayrak, H. Ş. (2018). *ABD'de Din-Devlet İlişkileri*, İz Yayıncılık.
- Arıcan, S. (2019). *Türkiye'deki sivil toplum kuruluşlarının örgün din eğitimine yaklaşımları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara
- Aşlamacı, İ. (2017). "Din Eğitimi Politika ve Uygulamalarında Ak Parti'nin 15 Yılı", *Ak Parti'nin 15 Yılı Toplum Dergisi*, 28, 181-195.
- Atay, H. (1997). "Türkiye'de Din Alanında Bazı Açmazlar", *Türk Yurdu*, 2(1), 41-45.
- Ateş, S. (2018). "12 Eylül 1980 Darbesi ile 28 Şubat 1997 Darbesi Arasında Din-Siyaset İlişkileri ve Din Eğitimi Politikaları" *Aorasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6(13), 586-607.
- Aydın, M. Ş. (2000). *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı (1923-1998)*, Kayseri: İBAV.
- Aydın, M. Ş. (2008). *Bir din eğitimi kurumu olarak kur'an kursu*. Ankara: DİB Yayınları.
- Bahçekapılı, M. (2014). *Türkiye'de Din Eğitiminin Dönüşümü*, İstanbul: İlke Yayınları.
- Baltacıoğlu, İ. H. (1996). *Din ve Hayal*, (Sadeleştiren Abdullah Özbek), İstanbul.
- Berkan, İ. (2003). "Postmodern Darbe mi?", *Radikal Gazetesi*, 26.04.2003.
- Bilgin, B. (1991). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Özel Öğretim Yöntemleri Üzerine*, Ankara: DİB Yayınları.
- Bilgin, B. (1993) "Atatürk ve Din", *AÜİF Dergisi*, 26, 265-278.
- Bilgin, B. (1999). "Eğitimin Temellerinden Biri Olarak Din Eğitimi", *Din Öğretimi Dergisi*, 33, 10-25.
- Bilhan, S. (1981). *Din Eğitiminin Amacı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını.
- Bolay, S. H. ve Türköne, M. (1995). *Din Eğitimi Raporu*, A.İ.M.H.L Yayınları.
- Bulut, M. (1997). *Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Eğitimindeki Yeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- Canan, İ. (1980). *Hazreti Peygamberin Sünnetinde Terbiye*, Ankara: DİB Yayını.
- Cerrah, L. (2010). *İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin 'Din-Toplum İlişkileri' Konusundaki Mülahazaları (Erzurum Örneği)*, Atatürk Üniversitesi SBE, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Cremer, A. S. (2016). "Turkey between the Ottoman Empire and the European Union: Shifting Political Authority through the Constitutional Reform." *Fordham International Law Journal* 35 (1): 279-349.
- Çavdar, T. (2004). *Türkiye'nin demokrasi tarihi, 1839-1950*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Çınar, M. (2005). *Siyasal Bir Sorun Olarak İslamcılık*, 1. Baskı, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Doğan, R. (1999). *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat Çerçevesinde Din Eğitim-Öğretimi ve Yapılan Tartışmalar*, Türk Yurdu Yayınları.
- Merçil, E. (1989) *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayını.
- Donat, Y. (1999). *Öncesi ve Sonrasıyla 28 Şubat*, 1.Baskı, Bilgi Yayınevi.
- Dursun, D. (1992). *Siyasi-İdari Sistemle İlişkiler Açısından Din Bürokrasisi*, İşaret Yayını.
- Fırlı, E. R. (2001). *Din devlet ilişkileri*. Muğla Üniversitesi Yayınları.
- Fidan, N. ve Erden, M. (1996). *Eğitime Giriş*, Ankara: Alkim Yayıncılık.
- Gerger, M. E. (2012). *Din Eğitimi, İmam Hatipler ve Baş Örtüsü Yasağı*, İstanbul: Çelik Yayınları.
- Gürçan, A. E. 2015. *The Problems of Religious Education in Turkey: Alevi Citizen Action and the Limits of ECHR*. İstanbul: Fabrika Basım.
- Hamidullah, M. (1999). *İslam Peygamberi*, Çev. M. Said Mutlu, Salih Tuğ, İstanbul: Beyan Yayın.
- Hişam, N. (1992). "Eğitim Kurumları", (E.Topçuğil, Çev.). İslam Şehri. R.B. Serjant. (Ed). İstanbul.
- Kap, D. (2014). Türkiye'de zorunlu din dersi uygulaması. *Akademik Perspektif Dergisi*, 58-61.
- Kayadibi, F. (2001). "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yaygın din eğitiminde yeri ve fonksiyonu". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 8-11
- Kaymakcan, R. (2006). "Türkiye'de din eğitimi politikaları üzerine düşünceler." *EKEV Akademi Dergisi*, 10 (27), 21-36.

- Keyman, E. F. (2007). "Modernity, Secularism and Islam. The Case of Turkey." *Theory, Culture and Society* 24 (2): 215-34
- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, II. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kongar, E. (2000). *28 Şubat ve Demokrasi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kula, T. (2013). *Diyarbakır'da Bulunan İmam Hatip Liselerinde Okumakta Olan Öğrencilerin Hedef Yönelimleri Nelerdir?*, DEM Yayınları.
- Kuşçu, T. B. (2016). *Velilerin Çocuklarını İmam-Hatip Liselerine Gönderme Nedenleri ve Beklentileri (Gaziantep-İslahiye Örneği)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi
- Küçük, A. (1997). "Din Öğretimi Üzerine Düşünceler". *Türk Yurdu*, 1(3), 173-185.
- Küçükcan, T. (2003). *Laiklik (İslam Dünyasında Laiklik)*, DİA, C. 27, İstanbul 2003.
- Küçükcan, T. (2007). "Kamusal Alan ve Din", *Köprü Dergisi*, 99(3), 15-25.
- Madeley, J. (2009). "Religion and State." In *Religion and Politics*, edited by J. Haynes, 174-91. London: Routledge.
- Okutan, Ö. (1991). "Din Eğitimi", *Cumhuriyet Döneminde Eğitim*, MEB Yayını.
- Onat, H. (1994). "Din Anlayışında Kabuk Değiştirme, Açılma ve Berraklaşma Süreci", *Türk Yurdu Dergisi*, 14(77), 22-35.
- Öcal, M. (2011). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, Düşünce Kitabevi Yayınları.
- Öymen, H. R. (1993). "İslamiyet'te Öğretim ve Eğitim Hareketleri", *AÜİF Dergisi*, 11, 61-69.
- Özsoy, S. (2009). "Turkish Modernization, Democracy, and Education: An Analysis from Dewey's Perspective." *Educational Sciences: Theory and Practice*, 9(4), 1925-931.
- Saraçoğlu, C. (2015). *1980-2002: Tank Paletiyle Neoliberalizm*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Şen, M. (2010). "Transformation of Turkish Islamism and the Rise of the Justice and development Party." *Turkish Studies*, 11(1), 59-84
- Şirin, T. (2016). *Türkiye'de Zorunlu Din Eğitimi Sorunu. Öğretmenler, öğrenciler, veliler ve STK'lar açısından eğitim sisteminde din öğretiminin rolü*. Yurttaşlık Derneği
- Taşkın, Y. (2013). "Din, Devlet, Laiklik", *Türk Siyasal Hayatı*, (Ed, Ahmet Demirel, Süleyman Sözen), Saray Matbaacılık.
- Tatlı, A. (2018). *Din - Siyaset İlişkileri Bağlamında Türkiye'de Din Eğitimi*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi
- Tosun, C. (2005). Din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinde Alevilik. *Türk Yurdu*, 25(210), 37-41
- Turan, İ. (2019). *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Din Eğitimi Politikaları*. Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 19(2), 269-292.
- Yavuz, K. (1998). *Günümüzde Din Eğitimi*, Adana: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Yıldız, D. H. (1993). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları